

„Ožio ceremonijos“ kosmologinė prasmė

Jonas VAIŠKŪNAS

Straipsnio tyrimo objektas – iš XIX–XX a. vidurio etnografinių aprašymų Lietuvoje žinoma rudeninė „ožio ceremonija“. Tikslas – parodyti jos tikėtiną sąsają su rudeniniais ožio aukojimo ritualais, žinomais iš XVI–XVII a. istorinių šaltinių, ir išskirti hipotezę apie galimas abiejų astronomines projekcijas. Taikomas duomenų struktūrinės analizės metodas. Pagrindinė išvada: tiek „ožio ceremonija“, tiek ožio aukojimo ritualas galėjo būti siejamas su Ožiaragio (Capricornus) žvaigždyno padėtimi dangaus skliaute.

Raktažodžiai: ožys lietuvių religijoje ir mitologijoje, lietuvių Zodiakas, etnoastronomija.

„Ožio ceremonija“

Maždaug iki XX a. vidurio Lietuvos ir Latvijos piemenys spalio pabaigoje atlikdavo ritualą su ožiu. Ritualo dingstis – noras, kad greičiau pasnigtų ir piemenims baigtųsi ganiava. Šį paprotį aprašė etnografai Jurgis Elisonas ir Balys Buračas ir pavadino „ožio ceremonija“. Remdamiesi aprašymais iš prieškarinio ir mūsų pačių dar XX a. pabaigoje surinkta lauko medžiaga „ceremonijos“ turinį galime nusakyti taip:

1) Spalio pabaigoje arba pirmomis lapkričio dienomis piemenys išsirinkdavo baltą ožį (retsykais minima avis, pavieniais atvejais – baltas arklys) ir vesdavo jį prie beržo.

2) Kartais ožys būdavo papuošiamas žolynais, eglių ar pušų šakomis, gėlėmis, margais popieriais ar skudurais.

3) Kitąsyk prieš beržą būdavo sukuriamas laužas (Buračas 1993: 117).

4) Vienas piemuo įlipdavo į beržą ir iš ten sakydavo „pamokslą“, prašydamas, kad kuo greičiau prasidėtų žiema ir baigtųsi piemenų vargai.

5) Tuo metu kiti piemenys baltą ožį tris kartus apveddavo apie beržą pasauliui (t. y. pagal laikrodžio rodyklę).

6) Kartais ožys būdavo piemenų iškeliamas į viršų arba pririšamas prie palenкто beržo, paskui medį paleisdavo, ir gyvulys atsidurdavo jo viršūnėje.

7) Ožiui būdavo taikomi smurtiniai veiksmai (jį mušdavo, kąsdavo jam į uodegą, ant ragų padegdavo beržo tošį ir t. t.) tam, kad jis garsiai bliautų ir iš Dievo išprašytų kuo greičiau sniego.

Štai keli būdingi „ceremonijos“ etnografiniai aprašymai, iš kurių galima susidaryti gana aiškų vaizdą:

1. *Atėjus rudeniui, piemenys, belaukdami sniego, pasigauna ožį ir veda jį aplink beržą. Tuomet vienas piemuo įlipa beržan ir žiegnojasi šitokiais žodžiais: „Vardan darkų, berže šarkų, čia griekai, čia niekai, čia pikta pagunda.“ Persižiegnojęs jis ima sakyti pamokslą. Tada kiti piemenys papuošia ožiui ragus įvairiomis gėlėmis ir, nupynę iš karnų pavadžius, du jų veda ožį už nupintų pavadžių. Jei ožys didelis ir tvirtas, tai vienas piemuo joja ant jo raitas. Galop, vienas piemuo įsikanda ožio uodegą. Juo skaudžiau jis ją sukanda, juo baisiau ožys ima rėkti. Iš ožio rėkimo sprendžiama, ar tuojau ims snigti. Be to, dar apveda ožį aplink beržą net tris kartus (Elisonas 1930: 121).*

2. *Avy baltų veda apie beržą i keli viršun, biškį pakylėjai, jos gi medin neįkelsi. Skaitos, bus sniego. Piemenim gi nusibosta ganyt'. [?]. Mes trijuos [vesdavom avi]. [Būtinai turi būti beržas?] Prie beržo. Baltas gi itai beržas. Pirma apvedam kartų ar du i paskui keliam, kad ana rėktų. Kai keliam, sako: rėk – žiema, žiema! [Kokia kryptimi varydavo avi?] Nesvarbu.¹*

3. *[Kad žiema greičiau ateitų,] keldavom viršūnėn medžia, berža, ožius, intraukdavom [su virve] ožius, ne vieny – pa tris, pa keturis ožius beržan.²*

1. Čičelienė-Kavaliukaitė, Olga, Stanislovo, g. 1915 m., Naujasis Daugėliškis, Ignalinos r. Užr. J. Vaiškūnas 1989.01.26.

2. Misiūnas, Petras, Antano, g. 1909 m., Plaštakos vnk., Žemaitkiemio seniūn., Ukmergės r. Užr. V. Vaitkevičius 1994.08.

4. *Vesdavo ožko ar ožį tris sykius apie beržo. Bet tik vesdavo ožko. Būdavo nustatyti trys sykliai. Kiti norėdava joti – neduodavo. Kits ved už apynastrelio. Vesdami kažko sakydavo: „Lėk, ožkela, apie beržo...“³*

5. *Piemuo sėdi berže ir sako pamokslą, maždaug tokį: „Atsibodo ganyt, šalta, kad greičiau užsnigtų, piemenim vargas pasibaigtų.“ Varo atžagarią ožį apie beržą.⁴*

6. *Kad pasnigtų, piemenys vesdavo ožką apie beržą, giedodavo. Jai taip pat uodegą spaudžia, kad ji irgi rėktų.⁵*

7. [?] *Gal' žodžiais tik pavejodavo ožiuką ir tiek: „Tu berželi, tu žaliasis, / Priimk mano šitų ožkų, / Kad aš galėčiau / Ant pečiaus voliotis šiltai, neganyt. [Dainuodavo piemenys, kad greičiau pasnigtų].⁶*

Kaip matyti, „ožio ceremonijos“ veiksmai turi panašumo į apeiginius rudeninio ožio aukojimo veiksmus, žinomus iš XVI–XVII a. istorinių šaltinių. Lentelėje sugretinami „ožio ceremonijos“ ir ožio aukojimo pagrindiniai veiksmai:

Palyginimas duoda pagrindą prielaidai, kad iš pasitarųjų šimtmečių žinoma piemenų atliekama rudeninė „ožio ceremonija“ gali būti iki žaidimo degradavęs tas pats iš XVI–XVII a. istorinių šaltinių gerai žinomas irgi rudeninis ožio aukojimas. Bene tiesiog aukojimą mena tokie „ožio ceremonijos“ žodžiai kaip: *Tu berželi, tu žaliasis, / Priimk mano šitų ožkų...*

„Ožio ceremonijos“ sąsajos su istorinių šaltinių aprašytu ožio aukojimu ir tai, kad ožio aukojimą istoriniai šaltiniai įvertina kaip vieną būdingiausių to meto lietuvių valstiečių religinių apeigų, įkvepia paieškoti daugiau mitologinių, tautosakos duomenų, kurie padėtų atskleisti tikrąsias šio keisto papročio šaknis.

Ritualo vieta

Pagal XVI–XVII a. istorinius šaltinius, ožys aukojamas pastate (svirne, pirkioje, jaujoje). Tikėtina, kad ožio aukojimo apeigos į pastatą galėjo būti perkeltos

„Ožio ceremonijos“ veiksmai	Ožio aukojimo veiksmai
Ožys tris kartus apvedamas apie beržą.	M. Strijkovskio (1582 m.), A. Gvanjino (1611 m.) duomenimis, prieš papjaudamas aukojamą ožį, šventikas tris kartus apie jį apeina (BRMŠ II: 350, 493). Kaip rašoma „Sūduvių knygelėje“ (XVI a. pirmoji pusė), ožys pakeliamas, ir visi aplink jį eina ratu, o žynys kreipiasi į dievus (BRMŠ II: 147–148). Pasak M. Pretorijaus (XVII a. pab.), skirtus sudeginti gyvulius tris kartus apvedavo apie šventą ažuolą (BRMŠ III: 246).
Ožys iškeliamas į viršų, aukštyn.	„Sūduvių knygelėje“ teigiama, kad ožys iškeliamas, ir aplink jį iškeltą einama ratu, o žynys kreipiasi į dievus (BRMŠ II: 147–148). Pasak J. Maleckio-Sandeckio (1551 m.), aukojimo dalyviai ožį iškelia ir iškėlę laiko tol, kol giedamas himnas (BRMŠ II: 208).
Ožys mušamas.	Ožys užmušamas (įvairių šaltinių duomenimis).
Įsilipęs medin piemuo sako „pamokslą“.	Pasak S. Grunau (1959 m.), prūsų žynys, vaidila (<i>weidler</i>) sako pamokslą sėdėdamas soste, įtaisyta taip aukštai, kad galva beveik siekia pirkios lubas (BRMŠ II: 110).

3. Jasiavičienė-Martinkaitė, Cicilija, Jurgio, g. 1912 m., Karašilio k., Pakruojo r. Užr. R. Jurgaitis 1994.01.25.

4. Kalvaitienė, Elena, Vinco, g. 1923 m., Telyšionių k., Pakruojo r. Užr. R. Petrauskas 1994.01.26.

5. Šmailis, Stasys, g. 1910 m., Pakruojo k., Pakruojo r. Užr. R. Jurgaitis 1994.01.25.

6. Rastenytė, Adelė, Liudviko, g. 1903 m., Kirdeikiuose, Utenos r. Užr. J. Vaiškūnas 1993.02.04.

dėl įsigalinčios krikščionybės draudimų. Ikikrikščioniškais laikais šios apeigos turėjo būti atliekamos šventvietėse po atviru dangumi. Kaip tik tokią situaciją rodo piemenų „ožio ceremonijos“ centru pasirenkamas beržas. Apie ožio aukojimą lauke kalba ir kiti etnografiniai bei folkloriniai šaltiniai. Pavyzdžiui, iš XIX a. pabaigoje užrašytų dainų-maldų sužinome, kad ožys aukojamas prie vandens (upės) ant kalno, kuriame dieną naktį dega ugnis:

*Tu oželi juodbarzdeli,
Augk, augk, augk!
Dievuks mūsų tave
Lauk', lauk', lauk'!
Paupelyi yr kalnalis,
Kur ugnalė kaip žvaigždalė,
Dieną naktį smelk, smelk, smelk.
Ten Ruginis su Žvaginiu
Dievui ožius smaug, smaug, smaug.
Po rugpjūtį ir rugsėjį
Vesim tave, juodbarzdeli,
Ant to tai kalnalio,
Ant to tai kalnalio,
Kur Ruginis su Žvaginiu*

*Garbei, šlovei dievų mūsų
Ir tave pasmaugs,
Ir tave pasmaugs* (Niemi 1996: 245).

Minimi motyvai tiesiogiai nurodo religijotyrininkų rekonstruotos baltiškos šventvietės struktūrą: **kalnas šalia vandens** (upės, ežero, jūros), ant jo deganti žygnių prižiūrima **amžinoji ugnis** (Beresnevičius 2004: 198–261). Beje, ir senesniuose „ožio ceremonijos“ aprašymuose pasitaiko liudijimų, kad palei beržą buvo kuriama **ugnis** (Dundulienė 1991: 259). Vadinasi, „ožio ceremonijos“ apeiginės erdvės sąsąją su **šventuoju medžiu** (beržu) galime papildyti **vandens, kalno ir šventos ugnies** vaizdiniais. Latvių etnografinėje medžiagoje esama duomenų, kad balta ožka tris kartus buvo vedama ne tik apie medį, bet ir apie akmenį (ME II: 211). Tai patvirtina ir mūsų atlikti lauko tyrimai. Tad prie išvardytų šventos erdvės elementų galima pridurti ir **šventą akmenį**.

2001 m. šio straipsnio autoriui pavyko užfiksuoti vietos gyventojų pasakojimą apie Kraujalių k., Molėtų r., esantį sakralinį-mitologinį akmenį, vadinamą Šventakmeniu. Pasakojama, kad Šventakmenis kadaise **prarijo aviną, piemenį ir beržą** (1 pav.). Šiame pasa-

1 pav. Žmonės pasakoja, kad Šventakmenis kitados prarijo aviną, piemenį ir beržą. Kraujalių k., Molėtų r. Autoriaus nuotrauka. 2011 m.

kojime piemenų „ožio ceremonijos“ motyvai (piemuo, beržas) kontaminuoja su aukojimo apeigomis (aukas „praryjantis“ šventas akmuo). Šio akmens ryšį su aukojimu netiesiogiai patvirtina ir paties kaimo pavadinimas *Kraujaliai* (iš žodžio *kraujas*), primenantis istorinių šaltinių minimus žynius Kraujučius (*Kraujuttei*), pranašavusius pagal aukojamo gyvūno kraujo tekėjimą, spalvą ir skonį (BRMSŠ III: 267, 272).

Taigi galime apibendrinti ožio aukojimo ritualo vietai būdingus komponentus:

Kalnas + vanduo + medis + akmuo + ugnis.

Visi drauge jie mena rekonstruojamo mitinio pasaulio modelio struktūrą: vandenų apsuptas kosminis kalnas, ant jo – medis (medžiai), greta medžio – akmuo ir ugnis (Beresnevičius 2004: 198–261).

Ritualo laikas

Istorinių šaltinių pateikiami ožio aukojimo aprašymai šias apeigas dažniausiai priskiria derliaus nuėmimo pabaigtuvių laikotarpiui ir traktuoja kaip padėkos auką dievams. Antai J. Maleckis-Sandeckis (1551 m.) nurodo, kad prūsų sūduviai (*Sudini*) ožį aukoja pabaigę pjūtį (BRMSŠ II: 208), o M. Strijkovskis (1582 m.) – kad ožys aukojamas „spalio mėnesio gale, kada jau visi javai nupjauti, suimti ir į klojimus suvežti“ (BRMSŠ II: 548). Pabaigtuvių situaciją mena ir anksčiau minėtos dainos-maldos, kurių vienoje sakoma, kad ožio aukojimas vyksta „po rugpjūčio ir rugsėjo“ (var.: „po rugsėjo prieš žiemelę“). A. J. Greimas šią pabaigtuvių šventę ir ožio aukojimo apeigas sieja su Dagotuvių švente rugsėjo 29 d., sutampančia su Mykolinėmis (Greimas 1990: 489–492). Tą pačią dieną lauko darbų pabaigtuves ir ožio aukojimą šventė ir latviai (Līdeks 1991: 212). Pagal latvių tradiciją rugsėjo 29 d. šv. Mykolas jodinėja baltu arkliu, klausinėdamas, ar viskas iš laukų suvežta po stogu. Jei mato, kad darbai baigti, tai tris kartus apie kokį didesnį **akmenį apveda baltą ožką**, ir tuoj kitą dieną **ima snigti** (Līdeks 1991: 206).

Piemenų atliekama „ožio ceremonija“ savo ruožtu yra tiesiogiai susijusi su gyvulių ganymo pabaiga, taigi su spalio pabaiga ir **Visų Šventųjų** diena lapkričio 1-ąją. Reikšminga šiuo atžvilgiu gali būti ir tai, kad, pasak istorinių šaltinių, ožio aukojimas būdavo atliekamas **visų dievų** garbei. „Ožio ceremonija“ apie Visus Šventuosius, kurie buvo suprantami kaip senųjų visų dievų krikščioniški įpėdiniai, nurodo atitinkamą semantinį kontekstą. Abiem atvejais ožio aukojimo ri-

tualas čia yra pabaigtuvių ritualas. „Ožio ceremoniją“ atliekantys piemenys nori užbaigti ganiavą prašydami žiemos kritulių – sniego. Tradicine piemenų darbo pabaiga buvo laikoma Šv. Martyno diena (lapkričio 11 d.). Vadinasi, tikėtina ožio aukojimo šventės pirminė data atsiduria tarp rugsėjo 29 d. ir lapkričio 11 d. Kaip tik šis laikotarpis, J. Basanavičiaus žiniomis, buvo vadinamas *vėlių laiku*. Latviai šį laiką vadino dar ir Dievo dienomis (Dundulienė 1991: 241). Sprendžiant iš etnografinės medžiagos, šis laikotarpis truko ne visur vienodai, tačiau dažniausiai apėmė spalio mėnesį ir tęsėsi apie keturias savaites (rugsėjo 29 d.–spalio 28 d.). Todėl ir Latvijoje, ir Lietuvoje spalio mėnuo vadintas *Vėlių mėnesiu*. Galima daryti prielaidą, kad ožys galėjo būti aukojamas ne vieną kartą, o du: ne tik šio šventinio laikotarpio pradžioje, bet ir pabaigoje. XIX a. viduryje anuometiniame Lietuvos–Baltarusijos paribyje ožio aukojimo apeigos buvo atliekamos naktį išvakarėse prieš Vėlines, baltarusių vadinamas *Дзяды*, Diedai (БМ: 44).

Mitinis ritualo kontekstas

Tiek istorinių šaltinių, tiek etnografinės ir folklorinės medžiagos patikimai paliudytam ožio aukojimo ritualui reikalinga mitologinė-kosmologinė motyvacija. Tokia motyvacija galėjo būti išsakyta žodinėje tradicijoje gyvavusiais ritualiniais tekstais. Deja, tokių tekstų, susijusių su „ožio ceremonija“ ar ožio aukojimu, neturime. Pažymėtini tik keli per „ožio ceremoniją“ į beržą įlipusio piemens „pamokslai“. Juose beržo prašoma priimti ožį (žr. anksčiau cituotą 7-ą užrašymą), o pats ožys raginamas prašyti Dievo, kad greičiau pasnigtų. Ožiui galėjo būti grasinama, kad jis bus primuštas, jei neprašysias sniego ir jei nepasnigs (Buračas 1993: 115, 117).

Ieškant galimų „ožio ceremonijos“ sąsajų tautosakoje, dėmesį patraukia vaikų daina „Eik, oželi, vandeni“. Štai vienas iš dainos variantų:

Eik, oželi, vandeni,

Oželėli vandeni.

Bijau bijau vilkelio.

Nebijoki vilkelio:

Su kojelėm patrepsėk,

Su rageliais pabarškink,

Viena koja semk semk,

Kita atsigink gink.

Kai ašėjau per dvarelį,

*Susitikau tijūnėli.
Man tijūnas labą dieną,
Aš tijūnui nei žodelio.
Ir pamušė man kojelę⁷,
Subirėjo man kauleliai.*

*Susirinkau į terbelę,
Parsinešiau namolėlio,
Pasodinau darželėly.
Ten išdygo dvi liepelės,
Trečia – obelėlė,*

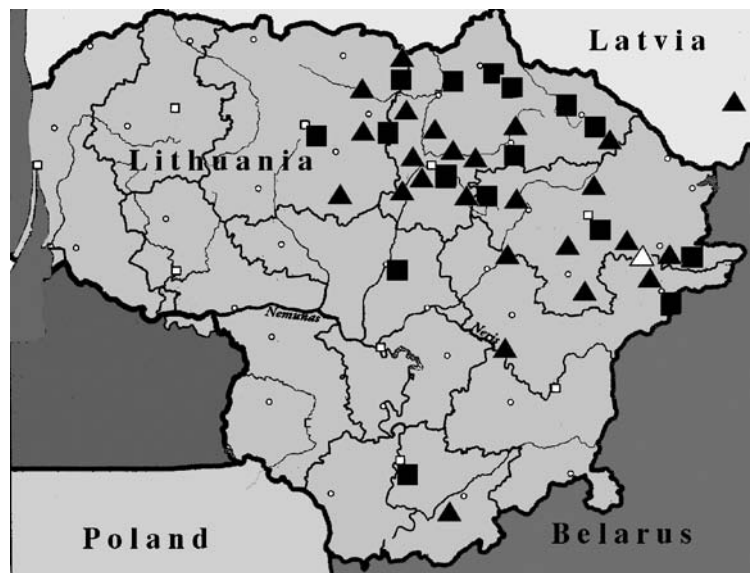
*Nusikirtau obelėlę,
Pasidirbau muzikėlę⁸
Ir, nuėjęs į jaunimą,
Jaunas mergas linksminau,
O marteles virkdinau (LLD I: 228-229, Nr. 417).*

Folkloristų nuomone, ši ir panašios vaikų dainos yra atėjusios iš suaugusiųjų repertuaro ir anksčiau galėjusios turėti ryšių su apeigine kalendorine poezija.⁹ Ir tikrai krinta į akis dainos siužeto ir „ožio ceremonijos“ turinio bendrybės: 1) ožys verčiamas eiti, jis pats nenori ir atsikalbinėja, spyriojasi; 2) ožio prašoma eiti vandens – „ožio ceremonijoje“ jis turi „atnešti“ sniegą; 3) abiem atvejais ožys mušamas; 4) abiem atvejais minimas medis (obelėlė – beržas).

Palyginus dainos „Eik, oželi, vandenio“ ir „ožio ceremonijos“ geografinį paplitimą pasirodė, kad jie visiškai sutampa (2 pav.).

Panašus vaikų dainos „Eik, oželi, vandenio“ ir „ožio ceremonijos“ turinys ir geografinis paplitimas verčia sugretinti šiuodu etnokultūros reiškinius ir daryti prielaidą: 1) kad per „ožio ceremoniją“ piemenų galėjo būti dainuojama daina „Eik, oželi, vandenio“ ir 2) kad dainoje „Eik, oželi, vandenio“ galima tikėtis aptikti ožio aukojimo ritualą motyvuojančio mito elementų.

Pagrindiniai dainos veikėjai yra oželis, tijūnas, vilkas. Vilkas minimas tik kaip ožio baimės objektas ir įvykiuose tiesiogiai nedalyvauja. Labai svarbus ir reikšmingas yra vandens motyvas. Dainoje kreipiamasi į ožį prašant jį eiti atnešti vandens. Tad kas gi tas „vandenį atnešantis“ ožys? Lietuvių mitologijoje ožys

2 pav. Ožio ceremonijos (juodas trikampis) ir dainelės apie ožį (juodas kvadratas) paplitimas pagal XIX–XX a. etnografinius duomenis.

išties yra susijęs su lietumi, žaibu, perkūnija ir pačiu dievu Perkūnu. Antai mįslėse: *Eina ožys rėkdamas, dangų ragu rėždamas, koja pasiramsčiuodamas, barzda žemę šluodamas = Perkūnas (LTR 2198/105/)*¹⁰. Kai kuriuose dainos apie ožį variantuose aptinkame beveik tuos pačius žodžius: *5. Ain oželis, / Ragu dangų rėždam(a)s, / Barzdu žemę šluodam(a)s...* (LLD I: 230, Nr. 419). Pažymėtina ir tai, kad paukštį *Capella-gallinago* lietuviai vadina *perkūno oželiu*, o pasak tikėjimų, jo skleidžiamas garsas, primenantis ožio mekenimą, prišaukiąs lietų. Pavyzdžiui: *Perkūno ožys jeigu bliau – oras keisis, bus lietaus. Paukštiuks nedidelis toks, kur pri vandens, pri durpynų. Tikrai įsitikinau: jau perkūno ožiukas bliau – reiškia, bus lietaus*¹¹. Lietuvių mitologijoje paliudyti vaizdiniai, kad Perkūnas per dangų važiuojąs ožio arba 3 × 9 žilų ožių traukiamu vežimu (LTR 763/4/, 2281/13/; Laurinkienė 1996: 103; Иванов, Топоров 1974: 83). Panašiai dviejų ožių traukiamais ratais važiuoja skandinavų griaustinio dievas Toras. Visa tai rodytų, kad turime reikalą su dangiškuoju, Perkūno žinioje esančiu ožiu. Dangiško ožio vaizdiniai žinomi ir kai kuriose pasakose.

Nors ožio ryšys su Perkūnu lietuvių tradicijoje neabejotinas (daugiau žr.: Laurinkienė 1996: 103), tačiau ožys gali būti ir Perkūno priešininko velnio, ar Velino, įsikūnijimas. Dažnai velnias, pasivertęs į ožį, erzina ir mėgdžioja Perkūną, už tai Perkūnas jį trenkia (Laurin-

7. Kai kuriuose variantuose sakoma, kad tijūnas oželiui trenkė kuoka (LLD I: 423) arba koją pamušė ne tijūnas ožiui, bet ožys tijūnui.

8. Variantuose oželis pasidirba kanklius (LLD I: 423), barškučius (LLD I: 424), smuiką, armoniką ar kt.

9. Žr. P. Jokimaitienės įvadinį straipsnį „Vaikų dainos“ (LLD I: 24), taip pat: Czernik 1958: 48–50.

10. Daugiau panašių mįslių žr.: Laurinkienė 1996: 104.

11. Savickienė Julė, Liudviko, g. 1914 m., Kražiai. Užr. J. Vaiškūnas 1992.07.17.

kienė 1996: 153). Abu iš pirmo žvilgsnio priešingi ožio simbolikos dėmenys galų gale veda į vieną ir tą patį mitinį siužetą – vadinamąjį pagrindinį mitą apie Perkūno ir jo priešininko kovą prie kosminio medžio. Perkūnas (dažnai ginkluoto kario pavidalu) nukauna savo priešininką, o Perkūno pergale „aplaisto“ prapliupęs žemę vaisinantis lietus. Pagrindinį mitą rekonstravę V. Ivanovas ir V. Toporovas pažymėjo ir žaidybiniais veiksmais virtusių „išsigimusių ritualų“ teikiamos informacijos reikšmę. Tarp tokių autoriai, be kita ko, nurodė vaisingumui paskatinti skirtas slavų apeigas su ožiu: apeiginių ožio vedžiojimą ir užmušimą (Иванов, Топоров 1974: 115). Gudijoje „ožio užmušimas“ dar neseniai būdavo suvaidinamas per Kalėdų karnavalą. Pažymėtina, kad ožį „užmušdavo“ senį šaulį vaizduojantis persirengėlis. Nužudytas ožys paskui prisikeldavo (BM: 212; Urbanavičienė 2000: 222–223). Vadinasi, tiek „ožio ceremonija“, tiek ožio aukojimo ritualas gali būti siejami su pagrindinio mito kontekstu.

Ožio arba ožių atvaizdai šalia pasaulio medžio žinomi iš labai senų laikų. Pavyzdžiui, Senovės Indijos dailėje vienaragis ožys vaizduojamas vidurinėje pasaulio medžio dalyje, dažnai jis stovi ant vienos kojos, atsirėmęs į medžio kamieną, galva siekdamas medžio vainiką. Bene seniausi ožių prie pasaulio medžio atvaizdai aptikti Mažonoje Azijoje, neolitiniame VII–VIII tūkstantmečio pr. m. e. mieste dabartinio Čatal Hiujuko (turk. *Çatalhöyük*) teritorijoje ant vadinamosios Leopardo šventyklos sienos, ant kurios pavaizduotas stilizuotas medis su abipus jo stovinčiais į ožius panašiais gyvūnais. Medžio su pora ožių ar avių abipus motyvas labai būdingas ir to meto keramikos dirbiniams bei raižiniams akmenyje. Greta dažnai pasitaiko stilizuoti vandens srovės, lietaus, gyvačių atvaizdai. Panašios mitologinės kompozicijos plačiai paplitusios net ir mūsų laikų Centrinės Azijos dailėje (ER XIII: 233).

Gilesnės ožio mitinės sąsajos ir jų ištakos reikalautų atskiro tyrimo, tad čia teks pasitenkinti iš aptartos medžiagos plaukiančia išvada, kad ožys lietuvių mitologijoje yra susijęs su pagrindiniu mitu apie Perkūno ir jo priešininko velnio kovą. Matyt, šiame kontekste jis galėjo būti suprantamas kaip tarpininkas tarp dangaus ir žemės (kartu – tarp dievų ir žmonių), galintis priešaukti lietu, perkūniją ir taip paskatinti vaisingumą. Šiuo požiūriu tiek „ožio ceremonija“, tiek ožio aukojimas gali būti interpretuojami kaip pagrindinio mito (atitinkamo jo fragmento) aktualizavimas ritualo metu pakartojant tuos mitinius įvykius, dėl kurių ožys yra užmušamas ir (tikėtina) atsiduria danguje.

Galimas ritualo astronominis kodas

Aptartuose apeiginiuose ir folkloriniuose siužetuose sniego arba vandens „parnešti“ siunčiamas ožys kosmologiniame kontekste galėjo būti siejamas su mitologizuotu Ožiaragio (lot. *Capricornus*) žvaigždynu. Tokią prielaidą leidžia daryti įvairioms tautoms būdinga tradicija jį kaip tik sieti su ožiu, audromis bei vandeniu (Allen 1963: 135–139). Šią sąsają išreiškia, pavyzdžiui, tokie žvaigždyno *Capricornus* kiti lotyniški pavadinimai kaip *Aequaris Hircus* „jūros ožys“ ir *Imbrifer* „lietaus nešėjas“. Antikos laikais žvaigždynas buvo siejamas su ožio išvaizdos dievu Panu. Buvo sakoma, kad Dzeusas paskyrė Paną audrų pranašu bei vandenų valdovu ir įkėlė jį į dangų. Iš ten jis ir siunčia į žemę gausius lietus.

Mūsų rekonstruotas lietuviškas ožys „vandens nešėjas“, kaip ir graikų Panas, yra susijęs su piemenimis, groja muzikos instrumentu (kaip pateiktajame dainos „Eik, oželi, vandens“ variante: *...Pasidirbau muzikėlę / Ir, nuėjęs į jaunimą, / Jaunas mergas linksminau, / O marteles virkdinau*), atneša kritulius. Savo ruožtu tris lietuviško siužeto apie ožį, ėjusį vandens ir sutikusį ginkluotą vyrą, kuris jam pamušė koją, elementus – vandenį, ožį, ginkluotą vyrą – atitinka trys gretimi Zodiako juostos žvaigždynai: **Vandenis** (*Aquarius*), **Ožiaragis** (*Capricornus*) ir **Šaulys** (*Sagittarius*). Visa tai verčia kelti klausimą ir apie lietuviško mitinio ožio „vandens nešėjo“ galimą projekciją į žvaigždėtąjį skliautą.

Nors XIX–XX a. užrašytoje lietuvių etnoastronominėje medžiagoje sistemiškų žinių apie Zodiako žvaigždynus neturime, istoriniuose baltų religijos ir mitologijos šaltiniuose Zodiakas ir jo ryšys su konkrečių apeigų atlikimo laiku paliudytas. O ir tarp liaudiškų žvaigždynų pavadinimų, kad ir retai, pasitaiko *Ožiaragio žvaigždynas*¹², *Perkūno ožys*¹³, gudų *Kazá* – „Ožka, liaudiškas kažkokio žvaigždyno pavadinimas (Vitebsko sritis)“ (BM: 212).

Kad šie vietiniai žvaigždyno pavadinimai su ožiu gali būti paveldėti iš senovės, netiesiogiai patvirtina pajūrio žvejams žinomas pietryčių vėjo pavadinimas *ožinis*: juk būtent pietryčiuose pateka Ožiaragio žvaigždynas! O tradicija sieti pasaulio šalių ir vėjų pavadinimus su atitinkamoje horizonto vietoje patekan-

12. Maskeliūnas, Liudas, g. 1907 m., Lapšiaus k., Seirijų apyl., Lazdijų r. Užr. A. Vaicekauskas 1984.08.

13. Mintauskas, Bronius, g. 1911 m., Linkaučių k., Kražių sen., Kelmės r. Užr. J. Vaiškūnas 1992.07.22.

čių ar nusileidžiančių žvaigždžių grupėmis yra žinoma įvairioms pasaulio tautoms.

Tačiau svarbiausias įrodymas, kad Ožio žvaigždynas buvo žinomas ir sutapo su *Capricornus* žvaigždžių grupe, yra apeiginio medinio kaušo iš Gardino (3 pav.), datuojamo XVI a., kalendorinių ženklų sistema, specialiai tyrinėta šio straipsnio autoriaus. Tarp dvylikos ant kaušo pavaizduotų ženklų greta kaip tik yra ožys ir vyras su ietimi, arba ietininkas¹⁴ (4 pav.). Šiedu ženklai atitinka būtent Ožiaragio (*Capricornus*) ir Šaulio (*Sagittarius*) žvaigždynus (Vaiškūnas 2000; Vaiškūnas 2008).

Ant Gardino kaušo pavaizduoti zodiakiniai ožio ir ietininko ženklai kaip tik atitinka aptartąjį siužetą apie ginkluotą vyrą, pamušusį ožiui koją. Kitoje ožio pusėje, zodiakinio Vandens ženklo vietoje, ant Gardino kaušo pavaizduotas šuoliuojantis žirgas, kuris savo ruožtu primena papildomą kai kuriuose dainos „Eik, oželi, vandens“ variantuose pasitaikantį motyvą apie nepaprastą kumelaitę, kurią pavagia du vagys.

Turint omeny tai, 1) kad pavieniuose „ožio ceremonijos“ aprašymuose, kaip pradžioje užsiminta, vietoj ožio minimas baltas arklys, 2) kad latvių tautosakoje baltą ožką apie beržą kartais veda pats šv. Mykolas, jodantis baltu žirgu, ir 3) kad kai kuriuose dainos „Eik, oželi, vandens“ variantuose kartu su nepaprasta kumelaitė dar minimi šv. Motiejus (rugsėjo 21 d.) arba Mykolas (rugsėjo 29 d.), atsiranda pagrindas mitinį siužetą apie kosminį ožį papildyti kosminio žirgo vaizdiniu. Tačiau grįžkime prie „ožio ceremonijos“ astronominių aspektų.

Apeigose su ožiu pabrėžiamas ožio vedimas ratu ir kėlimas į viršų: ožys pakeliamas virš žemės ar net įkeliamas į medį.¹⁵ Pakėlimą, pakylėjimą galima suprasti ne tik kaip aukos simbolinį paskyrimą dievams, bet ir kaip „kitados“ įvykusio mitinio įkėlimo į dangų ritualinį pakartojimą (pagaliau ir aukos pakėlimas kaip paskyrimas danguje esančiai dievybei savaime mena aukojamojo objekto simbolinį įkėlimą į dangų). Įvairių pasaulio tautų mituose dangun įkeltas herojus ar jo atributas dažnai siejamas su atitinkama žvaigždžių grupe (lietuvių sakmėse, pavyzdžiui, Marijos sietelis šitai virsta Sietynu). Šitai mitui savo ruožtu priskiriamas

3 pav. J. Vaiškūnas su apeiginiu kaušu iš Gardino. Nuotrauka iš asmeninio archyvo. 2006 m.

astronominis-kalendorinis kodas, leidžiantis pasirinktos žvaigždžių grupės pozicijomis ženklini atitinkamų apeigų laiką ar kt. Kai kurie tautosakos pateikėjai pažymi, kad ožys buvo vedamas aplink medį būtinai saulės judėjimo kryptimi. Čia galima įžvelgti ir užuominą į Zodiako ratą, kuriuo „eina“ zodiakinis Ožio žvaigždynas. Be to, ėjimas ratu ir tuo pačiu metu pakilimas į viršų būdingas kaip tik dangaus šviesulių judėjimui. Tokiu atveju „ožio ceremoniją“ galima suprasti ne tik kaip aukojamo gyvulio pasiuntimą pas Dievą išprašyti kritulių, bet ir kaip kartojamą Ožio žvaigždyno judėjimą, šitai rituališkai linkint jam kuo greičiau kulminuoti, o galimas daiktas, ir paskui nusileisti į plytinčius palei horizontą įsivaizduojamus kosminius vandenis. Taigi ožio aukojimo apeigos galėjo būti siejamos ne tik su Ožio žvaigždyno vakarine kulminacija, bet ir su jo heliakine laida.¹⁶ Pagrindą tokiai prielaidai duoda ir istoriniai šaltiniai, tam tikras apeigas susiejantys su Zodiaku, – antai vadinamoji Rivijaus kronika, kurioje minimas papro-

14. Kaip tik šiedu ir trečias lengvai atpažįstamas kaušo ženklas – Dvyniai (du vienas su kitu besikaunantys kariai) davė raktą kaušo ženklų sistemai dešifruoti ir identifikuoti visus 12 jo ženklų.

15. Palyginimui galima paminėti Australijos aborigenų djerių apeigas, atliekamas norint prisaukti lietų. Per jas, be viso kito, į aukščiausią apylinkės medį įkeliami du plokšti akmenys, simbolizuojantys debesis, šitai siekiant paskatinti danguje telktis debesis (Durkheim 1999: 394).

16. Dėl regimojo metinio Saulės judėjimo žvaigždžių atžvilgiu, Saulei vos nusileidus, paskui ją kaskart leidžiasi vis kitos ekliptikos juostos žvaigždės. Žvaigždyno vakarinis nusileidimas paskui Saulę vadinamas jo vakarine, arba heliakine, laida (t. y. „saulinė“ laida, mat graikiškai heliakòs reiškia „saulinis“). Po heliakinės laidos žvaigždynas maždaug dviem mėnesiams pradingsta Saulės spinduliuose – jį tuo metu užstoja Saulė. Vėliau žvaigždynas vėl pasirodo, bet dabar jau iš kitos Saulės pusės, todėl gali būti matomas rytuose virš horizonto prieš pat patekiant Saulei. Pirmąjį žvaigždyno pasirodymą po jo „išnykimo Sauleje“ priimta vadinti rytine, arba heliakine, teka.

4 pav. Apeiginis kaušas iš Gardino su Zodiako ženklų atvaizdais. Apie XVI a. *Jono Vaiškūno nuotrauka*. 2006 m.

tys, Saulei įžengus į eilinį Zodiako žvaigždyną, aukoti (deginti) atitinkamą Zodiako ženklą vaškinį atvaizdą (BRMŠ II: 465). Gal ožio aukojimo apeigų, kurios būdavo atliekamos prieš žiemos saulėgrįžą, atspindžių galima būtų įžvelgti ir kalėdiniame karnavale – pavyzdžiui, vaidybiniame „ožio numarinime“ ir jo „prisikėlimė“? Tačiau tai jau reikalautų atskiro tyrimo, o dabar grįžkime prie rudeninės „ožio ceremonijos“.

Laikotarpyje nuo rugsėjo pabaigos iki lapkričio pradžios, kai būdavo atliekamos rudeninės ožio aukojimo apeigos, vakarais virš horizonto išties kyla Vandenio, Ožio ir Šaulio žvaigždynai. Rudeninis ožio aukojimas tad galėjo būti siejamas su Ožiaragio (Ožio) žvaigždyno vakarine kulminacija. Tai kaip tik palankus laikas stebėti šį ryškumu nepasižymintį žvaigždyną.

Maždaug apie VI a. vidurį vakarinė Ožiaragio kulminacija sutapo su rudens lygiadieniu (rugsėjo 21 d.), heliakinis nusileidimas – su žiemos solsticija (gruodžio 19 d.), o heliakinio patekėjimo data priartėjo prie pavasario lygiadienio (kovo 19 d.). Tuo metu Ožiaragis galėjo būti puikus šių šventinių kalendorinių datų astronominis žymuo. Vėlesniais šimtmečiais žvaigždyno vakarinės kulminacijos laikas tolydžio slinko per spalio mėnesio dienas. XVI–XVII a. Ožio vakarinė kulmina-

cija jau buvo matoma spalio pabaigoje–lapkričio 1 d.¹⁷ Kaip tik šis rudeninio ožio aukojimo laikas ir nurodomas 1582 m. M. Strijkovskio kronikoje (BRMŠ II: 548). Kita vertus, religijotyrininkų nuomone, kaip tik XVII a. antroje pusėje dėl krikščionybės įsigalėjimo senosios bendruomeninės šventės nunyko, virsdamos daugiau šeimos ar giminės etnografiniais papročiais (Beresnevičius 2004: 35–36). Taigi senasis rudeninis ožio aukojimo ritualas kaip tik tuomet galėjo palengva virsti spalio pabaigoje piemenų atliekama žaidybine „ožio ceremonija“ ir tokiu pavidalu pasiekti XX a. vidurį.

Aptartoji medžiaga ne tik leidžia „ožio ceremonijoje“ įžvelgti degraduotą ožio aukojimo ritualą, bet ir suteikia svarų pagrindą hipotezei apie galimą šio ritualo ir su juo susijusių mitologinių motyvų sąsajas su zodiakiniais Ožiaragio (*Capricornus*) ir gretimų Šaulio (*Sagittarius*) bei Vandenio (*Aquarius*) žvaigždynais. Deja, vien lietuviškos etnografinės medžiagos šiai hipotezei galutinai įrodyti nepakanka, tad pageidautini būtų platesni lyginamieji šios srities tyrimai.

17. Gana neapibrėžtas Ožiaragio vakarinės kulminacijos laikas galėjo būti fiksuojamas pagal Sietyno (Plejadžių) žvaigždes, apie rudens lygiadienį išryškėjančias virš horizonto šiaurės rytų–rytų pusėje. T. y. Ožiaragio padėties fiksavimo laikas galėjo būti siejamas su pasibai-gusiomis sutemomis, kai Sietyno žvaigždės pasidaro įžiūrimos.

Išvados:

1. Lietuvoje iki XX a. vidurio piemenų praktikuota „ožio ceremonija“ šaknimis gali siekti lietuvių senosios religijos ožio aukojimo ritualą.
2. „Ožio ceremonijoje“ aktualizuojami vaizdiniai (kalnas, vanduo, medis, akmuo, ugnis) atitinka archajiškos šventvietės ir pasaulio modelio struktūrą.
3. „Ožio ceremonijos“ ir ožio aukojimo ritualo analizė leidžia iškelti prielaidą, kad šias apeigas motyvuojantis mitas apie ožį galėjo būti siejamas su Ožiaragio (*Capricornus*) žvaigždynu, tuo laiku vakarais kaip tik kylančiu virš horizonto. Ožio aukojimo ritualo laikas galėjo būti tiesiog derinamas prie geriausio šio žvaigždyno vakarinio matomumo – jo vakarinės kulminacijos.
4. Rekonstruojamo mito apie ožį veikėjai – ožys ir ginkluotas vyras – astronominėje plotmėje galėjo būti siejami su gretimais Ožiaragio ir Šaulio (*Sagittarius*) žvaigždynais. Kai kurie duomenys leidžia manyti, kad prie šio siužeto galėjo būti prišliejamas ir mitinio žirgo vaizdinys, atitinkantis Vandens (*Aquarius*) žvaigždyną.
5. Tiek „ožio ceremonija“, tiek ožio aukojimo ritualu galėjo būti siekiama pakartoti pagrindinio mito (jo fragmento) siužetą – tuos mitinius įvykius, dėl kurių ožys kaip tik atsidūrė danguje ir buvo susietas su Ožiaragio žvaigždynu.

SANTRUMPOS:

- Allen 1963 = Allen, R. H. *Star Names, Their Lore and Meaning*. New York, 1963.
- Beresnevičius 2004 = Beresnevičius, G. *Lietuvių religija ir mitologija*. Vilnius, 2004.
- BRMŠ II = *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai*, II: XVI amžius. Sudarė Norbertas Vėlius. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2001.
- BRMŠ III = *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai*, III: XVII amžius. Sudarė Norbertas Vėlius. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2003.
- Buračas 1993 = Buračas, B. *Lietuvių kaimo papročiai*. Vilnius, 1993.
- Czernik 1958 = Czernik, S. *Polska epika ludowa*. Wrocław-Kraków, 1958.
- Dundulienė 1991 = Dundulienė, P. *Lietuvių šventės: tradicijos, papročiai, apeigos*. Vilnius, 1991.
- Durkheim 1999 = Durkheim, É. *Elementarios religinio gyvenimo formos: Toteminė sistema Australijoje*. Vilnius, 1999.
- Elisonas 1930 = Elisonas, J. Ožio ceremonijos. Iš: *Mūsų tautosaka*, II. Kaunas, 1930.
- ER = *The Encyclopedia of Religion*. Edited by Mircea Eliade, I–XVI. New York: CollierMacmillan, 1987.
- Greimas 1990 = Greimas, A. J. *Tautos atminties beieškant. Apie dievus ir žmones*. Vilnius–Chicago, 1990.
- Laurinkienė 1996 = Laurinkienė, N. *Senovės lietuvių dievas Perkūnas*. Vilnius, 1996.

- Līdeks 1991 = Līdeks, O. *Latviešu svinamās dienas*. Rīgā, 1991.
- LLDI = *Lietuvių liaudies dainynas*, I: *Vaiķų dainos*. Vilnius: LLTI, 1980.
- LTR = Lietuvių tautosakos rankraštynas Lietuvių tautosakos ir literatūros institute.
- ME II = *Mitologijos enciklopedija*, II. Vilnius: Vaga, 1999.
- Niemi 1996 = Niemi, A. R. *Lituanistiniai raštai*. Vilnius, 1996.
- Urbanavičienė 2000 = Urbanavičienė, D. *Lietuvių apeiginė etnochoreografija*. Vilnius, 2000.
- Vaiškūnas 2000 = Vaiškūnas, J. Did There Exist the Baltic Zodiac? Iš: *Astronomy and Cultural Diversity*. Eds.: C. Esteban, J. A. Belmonte. Santa Cruz de Tenerife, 2000.
- Vaiškūnas 2008 = Vaiškūnas, J. Some Peripheral Forms of the Mediterranean and Oriental Zodiac Traditions in Heathen Lithuania. Iš: *Astronomy and Cosmology in Folk Traditions and Cultural Heritage* (= *Archaeologia Baltica*, X). Ed.: J. Vaiškūnas. Klaipėda: Klaipėda University Press, 2008.
- БМ = *Беларуская міфалогія: Энцыклапедычны слоўнік*. Мінск: Беларусь, 2004.
- Иванов, Топоров 1974 = Иванов, В. В., Топоров, В. Н. *Исследования в области славянски хдревностей*. Москва, 1974.

Cosmological Meaning of the “Goat Ceremony”

Jonas VAIŠKŪNAS

The article discusses the tradition, practised by Lithuanian shepherds in the early 20th c., of, at the end of the herding season, to perform the “goat ceremony” which was meant to make it snow sooner and end the herding of the livestock. During the ritual one shepherd would climb a tree and say a speech while the other would walk a goat around that tree three times and lift it up. Sometimes the goat would be lifted up by tying it to the top of a bent birch tree. In the early 20th c. this tradition had turned into a sort of entertainment for the shepherds, but the testimony of historical sources on the Baltic tradition of sacrificing a goat at the end of the summer work allows us to look for remnants of this old ritual in the “goat ceremony”. The cartographic method for ethnographic and folkloric data helps us prove the link between the “goat ceremony” and the shepherd song “Eik, oželi, vandens”. The range of their distribution overlaps, thus we can assume that this is a song that was sung during the ritual with the goat. In the song the goat goes to drink some water and encounters an armed man who shoots its leg. The hoisting of the goat into the tree could be related to the western culmination of the constellation of Capricorn in November. Perhaps, during this ritual, the shepherds wanted to hasten the time of the culmination of Capricorn and come closer to winter.

Molėtų krašto muziejus
Inturkės g. 4, Molėtai, LT-33141
el. paštas: jonas.vaiskunas@gmail.com

Gauta 2014-10-01, įteikta spaudai 2014-11-07